

MUHÎTÜ'L-MUHÎT

ların şiiirlerine de yer verilmiştir. *Muḥîṭü'l-muḥîṭ*'te gerçekleştirilen yenilikler *Aḳrebü'l-mevârid* (Saîd b. Abdullah eş-Şertûnî), *el-Bustân* (Abdullah b. Mîhâîl el-Bustânî), *el-Müncid* (Luvîs Ma'lûf el-Yesûî) ve *el-Mu'cemü'l-vasîṭ* (Kahire Arap Dil Kurumu) gibi sözlüklerle sürdürülmüştür.

Muḥîṭü'l-muḥîṭ, özellikle Suriye ve Lübnan bölgesinde halk ağızındaki bir kısım kelimelere yer verilmesi, yanlış ve eksik nakiller yapılması, bazı âyet ve hadislerin anlamının değişikliğe uğratılarak kullanılması, İslâmî tabir ve terimlerden ziyade Hıristiyanlığa ait tabir ve terimlerin alınması, bilinmeyen bir kelimenin yine bilinmeyen bir kelime ile karşılanması ve kelimelerde eskilerin kapalı tarif ve izahlarının aynen tekrarlanması gibi hususlar açısından eleştirilmiştir.

İlk defa iki cilt halinde basılan *Muḥîṭü'l-muḥîṭ* (I-II, Beyrut 1867-1870) daha sonra tek cilt olarak yayımlanmıştır (Beyrut 1966, 1977). Müellif eserini Sultan Abdülazîz'e ithaf etmiş, basılınca da kendisine sunmuş, Sultan Abdülazîz onu yüksek bir nişan ve 250 altın lira ile ödüllendirmiştir. *Muḥîṭü'l-muḥîṭ*'in basımı devam ederken müellif kitabın büyük bir hacme ulaştığını görünce eserini *Ḳuṭrû'l-Muḥîṭ* adıyla kısaltarak tek cilt halinde neşretmiştir (Beyrut 1869). Ahmed Fâris eş-Şidyâk *Taşvîbü siḥâmî't-tağlîṭ 'alâ Ḳuṭrî'l-Muḥîṭ* ismiyle bir kitap yazmıştır (İstanbul 1288/1871).

BİBLİYOGRAFYA :

Butrus el-Bustânî, *Muḥîṭü'l-muḥîṭ*, Beyrut 1867-70; a.m.f., *Ḳuṭrû'l-Muḥîṭ*, Beyrut 1869; İbrâhîm b. Nâsîf el-Yâzîcî, *Tenbîhâtü'l-Yâzîcî 'alâ Muḥîṭi'l-Bustânî* (nşr. Selîm Şem'ün - Cübrân en-Nehhâs), İskenderiye 1933, tür.yer.; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etühü ve te'tavvürüh*, Kahire 1968, II, 711-716; Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-luğavîyyetü'l-'Arabîyye*, Beyrut 1985, s. 138-142; Ali Tefvîk el-Hamed, "Butrus el-Bustânî ve cûhûdühü'l-mu'cemîyye", *Fi'l-Mu'cemîyyeti'l-'Arabîyyeti'l-mu'âşîra*, Beyrut 1987, s. 305-335; Ahmed Muhtar Ömer, *el-Baḥşü'l-luğavî 'inde'l-'Arab*, Kahire 1988, s. 310; Yüsrî Abdülğanî Abdullah, *Mu'cemü'l-me'âcimi'l-'Arabîyye*, Beyrut 1411/1991, s. 254-255; Yûsuf Kazma el-Hürî, *Racûlün sâbîḳ li-'aşrih: el-Mu'allim Butrus el-Bustânî*, Beyrut 1994, s. 80-94; Adnân el-Hatîb, *el-Mu'cemü'l-'Arabî beyne'l-mâzî ve'l-hâzîr*, Beyrut 1414/1994, s. 52; Ahmed M. Ma'tûk, *el-Me'âcimü'l-luğavîyyetü'l-'Arabîyye*, Ebûzabî 1420/1999, s. 63-65, 153; Anistas Mârî el-Kermelî, "el-Bustân fi'l-mîzân", *MMLADm*, XI (1931), s. 226-236; Enîs el-Makdisî, *el-Fünûnü'l-edebîyye ve a'lâmühâ fi'n-neḥdati'l-'Arabîyyeti'l-ḥadîse*, Beyrut 1978, s. 211-217; M. Sâlih Tefvîk, "Muḥîṭü'l-muḥîṭ li-Butrus el-Bustânî", *Mecelletü Câmî'ati'l-İmâm Muḥammed b. Su'ûd el-İslâmîyye*, sy. 16, Riyad 1417/1996, s. 371-410.



HULÛSİ KILIÇ

MUHKEM

(المحكم)

Başka bir ihtimal taşımayan açık mânalı âyet ve hadislerle fıkıh usulünde açıklık bakımından en üst düzeydeki lafız türü için kullanılan bir terim.

Sözlükte "sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş" gibi mânalara gelen **muhkem** kelimesinin tefsir ve hadis ilimlerindeki terim anlamı hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte genel kabule göre başka bir ihtimal taşımayan açık mânalı âyet ve hadisleri ifade eder; fıkıh usulü terminolojisinde ise açıklık bakımından yapılan sıralamada en üst düzeye yerleştirilen lafız türünün adıdır. Kur'an'da muhkem bir sûrenin indirilmesine temas eden âyet (Muhammed 47/20) yanında, bu kelimenin masdarı olan **ihkâm**-dan türetilmiş fiillerle kitabın âyetlerinin muhkem kılınmasından (Hûd 11/1) ve Allah'ın kendi âyetlerini sağlam biçimde -peygamberin kalbine- yerleştirmesinden (el-Hac 22/52) söz eden iki âyet bulunmakla birlikte, kitabın âyetlerini muhkemat ve müteşâbihat şeklinde bir ayırma tâbi tutan Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinin yorumu, bu terimin ve karşıtı olan **müteşâbihin** anlam ve kapsamını belirlemede en önemli rolü oynamıştır. Belirtilen âyetteki ayırımın sözün sahibi açısından ve nefsü'l-emrde değil sadece muhatap açısından olduğu ve "kitabın anası" olarak nitelenen muhkemlerin müteşâbihat için asıl teşkil ettiği genel kabul görmeye beraber buradaki muhkem ve müteşâbihten ne kastedildiği hususunda çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: **1.** Muhkem, mânaya delâleti başka beyana ihtiyaç duyurmayacak ölçüde açık, müteşâbih, mânası insanların tamamına veya birçoğuna kapalı ve ayrıca beyana muhtaç olan; **2.** Muhkem tek mânalı olup te'vile ihtiyaç duyurmayan, müteşâbih birden fazla mânaya ihtimalli olup kolayca anlaşılabilen; **3.** Muhkem, kendisiyle ne kastedildiği delâletinin açıklığı sebebiyle veya te'vil yoluyla anlaşılabilen, müteşâbih, hurûf-i mukattaa ve kıyamet vakti gibi mânası ancak Allah tarafından bilinen; **4.** Muhkem farzları, helâl ve haramları, va'd ve va'di bildiren, müteşâbih kıssaları ve misalleri içeren; **5.** Muhkem hem iman edilen hem kendisiyle amel olunan, müteşâbih amel olunmayıp sadece inanılan; **6.** Muhkem mensuh olmayan veya kendisi neshetme konumunda bulunan, müte-

şâbih neshedilen; **7.** Muhkem illeti akılla idrak edilebilen, müteşâbih -namaz rek'atlarının sayıları gibi- illeti bilinmeyen demektir. Tek başına muhkem için yapılmış bazı açıklamalar da vardır. Meselâ İbn Abbas'ın Hz. Peygamber devrinde "muhkem"i okuduğunu söylediği ve bununla mufasal sûreleri kastettiği nakledilir. Öte yandan Râgıb el-İsfahânî âyetleri mutlak olarak muhkem, mutlak olarak müteşâbih ve bir yönden muhkem, bir yönden müteşâbih olanlar şeklinde üçe ayırır (anılan âyetin nüzûl sebebi ve farklı düşünce ekollerinin bu konudaki yaklaşımları için bk. **MÜTEŞÂBİH**).

Gerek muhkem hakkında yapılan açıklamalarda gerekse bu terimin değişik ilim dallarındaki kullanımlarında, lafzın mânaya delâleti, nesih, lafızla bildirilen mânanın bilgi (sübut) değeri, lafzın bildirdiği (muhberi) olmak üzere dört bakış açısının bulunduğu görülür. Bunlardan ilk ikisinin esas alınması daha yaygındır. Muhkemi birinci açıdan inceleyen Gazzâlî, muhkem ve müteşâbihten maksadın ne olduğu hakkında naklî delil bulunmadığına göre luga'vî vaz'a başvurmak gerektiğini, bu çerçevede muhkemin "işkâl ve ihtimal söz konusu olmayacak derecede mânası açık" ve "zâhirine yahut çelişki izâfe edilemeyecek bir te'vile göre düzgün bir mânâ ifade eden söz" şeklinde iki anlamı bulunduğunu, ancak bunlardan ikincisinin müteşâbih karşıtı olmadığını, dolayısıyla muhkeme sadece ilk anlamın verilebileceğini ileri sürer. Bu bağlamda önemli bir husus terimin sadece müfred lafız için kullanılıp kullanılmadığıdır. Yine bir âyetin sırf muhberinde müphemlik bulunmasının o âyetin muhkem olmasına engel teşkil etmeyeceğine dikkat edilmelidir. Meselâ kıyametini kopacağı bildirilen âyetler mânaya delâleti itibarıyla muhkemdir, fakat haber verdikleri olayın zamanı ve keyfiyeti bakımından müphemlikler söz konusudur. İlk iki bakış açısına göre bir tasnif yapan Zerkeşî muhkemin özel anlamda kullanıldığında mensuhun zıddını, genel anlamda kullanıldığında mânası başka şeye ihtiyaç duyurmayacak ölçüde açık lafız ifade ettiğini belirtir. Fûrûda muhkem daha çok mensuhun karşıtı ifade eder; ancak bu hususta ilk dönem âlimlerince nesih kavramının bazı yorum çeşitlerini de kapsayacak şekilde kullanıldığı gözden uzak tutulmamalıdır (bk. **NESİH**). Muhkemin bilgi değeri bağlamında ele alınışı daha çok kelâm tartışmalarında, ayrıca terimi özel bir lafız taksimi içinde inceleyen Hanefî usulünde görülür. Muhkemi lafzın muhberi itibarıyla

le incelemeye çalışan ve bir kısmına yukarıda temas edilen görüşler arasında, *el-İhkâm*'ında muhkem ve müteşâbihleri naslarda bildirilen konulardan hareketle istikrâ yoluyla tesbite çalışan İbn Hazm'ın yaklaşımı dikkat çekici bir örnek teşkil eder.

Hadislerdeki bazı ifadelerin yorumunda da muhkem - müteşâbih ayrımı yapılmış, bilhassa helâl ve haramın apaçık olduğunu ve bunun dışında şüpheli durumlar bulunduğunu bildiren hadis (Buhârî, "İmân", 37, "Büyû", 2) bu anlayışı destekleyen bir delil olarak görülmüştür. Ayrıca hadis rivayetinde muhkem olma kriterinden yararlanılmış, hadis muhkem ise dili bilen kişinin mâna ile rivayet edebileceği, buna karşılık tahsise açık veya mecaz olması muhtemel bir lafız söz konusu ise dili bilme yanında fıkhîta ehliyet şartını taşıyanların bu yolla rivayette bulunabileceği söylenmiştir (Serahsî, I, 356; Zafer Ahmed et-Tehânevî, s. 47). Öte yandan hadis usulü terimi olarak muhkem "zâhiren de olsa muârazadan sâlim olan" (aynı nitelikteki başka haberle çatışmayan) makbul haber" anlamında kullanılmaktadır. Eğer iki makbul haber teâruz halindeyse ve cem' yoluyla ikisiyle amel mümkünse her ikisine muhkem denilip denilmeyeceği hususu tartışmalıdır.

Muhkem ve müteşâbih konusunda ortaya konan görüş ve yorumların kelâm ve fıkıh çevrelerinde gelişen tartışmalardan ve dille ilgili tahlillerden kaynaklanan yoğun bir arka planı bulunmaktadır; bunların sağlıklı bir değerlendirmeye tâbi tutulması ancak o bağlam içerisinde incelenmesiyle mümkün olabilir. Konunun kelâm ilmindeki önemi, özellikle ilâhî sıfatlar ve müteşâbih âyetlerin te'viliyle ilgili tartışmalarda ortaya çıkar. Dilin nakli meselesini gündeme getiren ve bir ölçüde fıkıh usulüne de yansıyan bu tartışmalar sırasında bir bütün olarak dilin nakil ve delâlet itibarıyla kesinlik taşıyıp taşımadığı, dolayısıyla bunun nasların muhkemliği ve akli mukaddimelerle ilişkisi ele alınmıştır. Bir taraf -tevâtüren nakledilmemesi ve farklı ihtimallere açık kullanımlarının bulunması gibi sebeplerle- dilin kendinde muhkemlik taşımadığını ve lafızların delâlet ettiği mânaların muhkemliklerini akli mukaddimelerden aldığını, dolayısıyla müteşâbihatin bu mukaddimelere binaen te'vil edilmesinin gerektiğini ileri sürerken diğer taraf dilin bütününü olmasa da kısmen mütevâtir olduğunu ileri sürmüş ve te'vilde bizzat lugata ve nassın zâhirine bağlı

kalinması gerektiğini savunmuştur (Kâdî Abdülcebbar, s. 1-39; İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 632 vd.).

Günümüze ulaşan fıkıh usulü eserleri içinde ilk muhkem tanımı Cessâs'a ait olup "birden fazla mânaya ihtimalli olmayan" şeklindedir ve konu müteşâbihin karşılığı olarak Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinin yorumu çerçevesinde ele alınmıştır. Cessâs'tan sonraki Hanefî usulcülerini, bu terimi mânaya delâletindeki açıklık ve kapalılık açısından yaptıkları dörderli lafız tasnifi içerisinde (zâhir, nas, müfesser, muhkem ve hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih) inceler. Açıklık bakımından lafız ayrımında en üst sıraya yerleştirilen muhkem için "mânaya delâleti açık ve kesin olan, te'vil, tahsis ve Hz. Peygamber'in hayatında dahi nesih ihtimali taşımayan lafız" diye bir tanım verilir. Söz konusu tasnif günümüze ulaşan eserler içinde ilk olarak *Takvîmü'l-edille*'de görülür. Debûsî, zuhur bakımından dörde ayırdığı lafızlardan biri olan muhkemi "değişme ihtimali taşımayan bir hüccetle kendisiyle kastedilenin sağlaştığı (söz)" şeklinde tarif eder ve bu delil dolayısıyla nesih ihtimaline kapalı hale geldiğini belirtir. Daha sonraki Hanefî usulcülerini bu dörderli ayrımı muhafaza etmiş olsalar da mütekaddiminin tasnifinde bu lafızların birbirine tedâhül mümkün iken müteahhirin tarafından yapılan ayrımında her bir terimin sınırları daha açık biçimde belirlenmiştir. Başta muhkem olmak üzere bu dört terimin örneklenmesinde ihtilâf vardır. Genel kabul gören görüşe göre muhkemi diğerlerinden ayıran temel ölçü onun mâna bakımından neshe ihtimalinin bulunmamasıdır. Buradaki "mâna bakımından" kaydıyla bir hükmün, lafzı neshedildiği halde kendisinin bâki kalabilmesi durumuna işaret edilmiştir. Öte yandan bazı usulcülerin belirttiği gibi muhkem müfesserden vuzuh bakımından değil kuvvet yönünden üstündür.

Müteahhir Hanefî usulcülerini, muhkem terimini li-aynihî ve li-gayrihî şeklinde ni-teleyerek iki farklı kapsamda kullanırlar. Anılan dörderli taksim içinde açıklık bakımından en üst düzeye yerleştirilen muhkem, li-aynihî muhkem olarak anılır. Zira bu kapsamdaki lafızların neshedilemezliği bizâtihi nassın içeriğinden kaynaklanan bir özelliktir, dolayısıyla bunların delâlet ettiği hükümlerin Hz. Peygamber'in sağlığında dahi neshi düşündürülemez. Bunlar da iki grupta toplanabilir. Birinci grupta Allah'ın varlığına ve birliğine, meleklerle iman gibi

dinin inanç esasları ile zaman ve mekâna göre değişiklik arz etmeyen adalet, ana babaya saygı, ahde vefa gibi temel ahlâk ilkeleri yer alır. İkinci gruptakiler ise ameli konulardaki bazı ayrıntılarla ilgili olmakla birlikte değişmeyeceğine dair kayıt taşıyan hükümlerdir. Meselâ iffetli kadınlara iftira ettiği sabit olanların şahitliklerinin kabul edilmeyeceğini (en-Nûr 24/4), Resûlullah'ın vefatından sonra onun eşleriyle evlenilemeyeceğini (el-Ahzâb 33/53) bildiren âyetlerde "asla" anlamındaki te'bid kaydı bu hükümlerin muhkem olarak nitelenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu tür muhkemin hükmü inanılması ve amel edilmesinin kesin biçimde gerekli olması, zâhirinden başka mânaya çekilememesi ve anlamının iptal edilememesidir. Öte yandan muhkemle diğer vâzih lafızlar arasında teâruz bulunduğu kanaatine varılırsa muhkemin tercih edilmesi gerekir. Muhkem li-gayrihî neshedilemezliğin nassın içeriğinden değil nas dışındaki bir sebepten, yani vahyin kesilmesinden kaynaklanan durumları ifade eder. Buna göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra nesih meydana gelmesi ihtimali bulunmadığından delâleti açık olan bütün lafızlar artık muhkem kabul edilir. Diğer bir ifadeyle yukarıda sözü edilen ayrımında zâhir, nas, müfesser, muhkem terimleriyle belirtilen lafızlar muhkem li-gayrihî kapsamında sayılır. Nitekim bazı âlimler, fıkıh usulü terminolojisiyle tefsirlerde geçen muhkem ve müteşâbih karşıtlığı arasında ilişki kurarken muhkem li-gayrihî türünü esas alırlar. Kâfiyeci de "ibaresi ihtimal ve iştibah-tan korunmuş olup mânası vâzih olan lafızlar" şeklinde tanımladığı muhkemin fıkıh usulündeki delâleti açık lafızların dördünü de kapsadığını bildirmiştir.

Muhkem li-gayrihî kapsamındaki dört türün bilgi ve bağlayıcılık değeri ele alınırken hepsinin amel bakımından kesin olduğu, ancak farklı derecelerde bulunduğu (Hanefî-Mâtürîdîler'e göre sadece muhkem ve müfesserin kesin olduğu), kesinlikten yakın ve tume'nine olmak üzere iki farklı bilgi düzeyinin kastedildiği ve dar anlamda muhkemin yakın bildirdiği ifade edilir. Bir başka husus da dar anlamda muhkem lafzın esasen sübut ve delâlet açısından kesin olması gerektiğidir. Çünkü Hanefîler'in çoğunluğuna göre vuzuh bakımından muhkem veya müfesser olan bir lafız eğer âhâd haberde yer almışsa mütevâtiren nakledilen ve vuzuhça daha aşağı derecede olan bir lafız ona tercih edilir. Bu bakış açısı esas alındığında muhkem

MUHKEM

kem (li-aynîhî) “mütevâtir veya icmâ ile sabit olan hüküm” anlamına gelecektir. Esasen bu tasnif ve tarifler şâriin kelâmî hakında yapılmış olmakla birlikte mükelleflerin irade beyanları hakkında da kullanılır.

Hanefiler dışındaki usulcülerde muhkem fikh usulüne has bir terim olarak ele alınmamış, daha çok ilgili âyetin (Âl-i İmrân 3/7) tefsiri çerçevesinde incelenmiştir. Bununla birlikte özellikle Fahreddin er-Râzî’den itibaren bir kısım usulcüler tarafından muhkemin nas ve zâhiri kapsadığı söylenmiştir. Umumi hatlarıyla cumhurun terminolojisinde zâhirin Hanefiler’deki zâhir ve nassa, nassın da Hanefiler’deki müfessere tekabül ettiği dikkate alınırsa cumhurun müteahhirînine göre muhkemin Hanefiler’deki zâhir, nas ve müfesseri içine alan geniş kapsamlı bir terim olduğu söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, “İmân”, 37, “Büyü”, 2; İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkilî’l-Kur’ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 15-17, 98-102; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, III, 170-186; Eş’arî, *Makâlât* (Ritter), s. 222-224; Cessâs, *el-Fuşûl fi’l-uşûl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1405/1985, I, 373-377; Kâdî Abdülcebâr, *Müteşâbihü’l-Kur’ân* (nşr. Adnân M. Zerzûr), Kahire 1969, s. 1-39; Debûsî, *Takvîmü’l-edille* (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1421/2001, s. 116-117; İbn Hazm, *el-İhkâm*, Kahire 1404, V, 520 vd.; İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli’l-fikh* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Mansûre 1418, I, 283-285; Serahsî, *el-Uşûl*, İstanbul 1990, I, 163-166, 356; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, Bulak 1322, I, 106; Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl* (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Âlvânî), Beyrut 1412/1992, I, 230-231; İbnü’l-Arabî, *Reddül-müteşâbih ile’l-muḥkem mine’l-âyâtü’l-Kur’âniyye ve’l-eḥâdişü’n-nebeviyye*, Kahire 1977; Takyyüddin İbn Teymiyye, *el-Müsevede fi usûli’l-fikh* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, ts. (Dârü’l-Medenî), I, 144; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, İstanbul 1308, I, 51-52; İbn Kayyim el-Cevziyye, *eş-Şavâ’iku’l-mürsele* (nşr. Ali b. Muhammed Dahîlullah), Riyad 1418/ 1998, II, 632 vd.; Teftâzânî, *et-Telviḥ* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1419/1998, I, 274-279, 284-286; Kâfiyeci, *et-Teysir fi kavâ’idi ‘ilmi’t-tefsîr* (nşr. Nâsır b. Muhammed el-Matrûdî), Dımaşk 1990, s. 184-187; Molla Hüseyin, *Mir’âtü’l-uşûl*, İstanbul, ts. (Fazilet Neşriyat), I, 42-43, 189-192; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), I, 639-670; Ebû Saîd el-Hâdimî, *Mecâmî’u’l-hakâ’ik* (Güzelhisârî, *Menâfi’u’l-dekâ’ik* içinde), İstanbul 1308, s. 73-74; Ali Haydar Efendi, *Usul-i Fikh Dersleri*, İstanbul, ts. (Üçdal Neşriyat), s. 175-179; Elmalî, *Hak Dini*, II, 1035-1044; Zafer Ahmed et-Teḥânevî, *Kavâ’id fi ‘ulûmi’l-ḥadis* (nşr. Abdülfetâh Ebû Guddê), Halep 1392/1972, s. 46-47; M. Edîb Sâlih, *Tefsîrün-nuşûş fi’l-fikhi’l-İslâmî*, Beyrut 1404/ 1984, I, 139-141, 171-226; Nasr Hâmîd Ebû Zeyd, *el-İtticâhü’l-aklî fi’l-tefsîr: Dirâse fi kaḏıyyeti’l-mecâz fi’l-Kur’ân ‘inde’l-Mu’tezile*, Beyrut 1996, s. 164-190.



TUNCAY BAŞOĞLU

el-MUHKEM

(المحكم)

Ebû Amr ed-Dânî’nin
(ö. 444/1053)mushafların harekelenmesi
ve noktalanmasına dair
eseri.

Tam adı *el-Muḥkem fi naḫḫi’l-meşâḫif* olan kitabın kısa mukaddimesinde müellif eserini mushafların harekelenmesi ve noktalanması ile kullanılan diğer işaretlerin tarihî gelişimini, âlimlerin bu meselelere dair görüşlerini, ihtilâf ve ittifak noktalarını, Selef’ten bu işle uğraşanların usullerini açıklamak üzere kaleme aldığını belirtir.

Konuların bab ve fasıllara ayrılarak incelendiği eserde önce mushaflarda uygulanan hareke, nokta, tahmîs ve ta’şîr işaretleri, sûre ve âyet başlarında işaret kullanmanın tarihçesi, bu konuda sahâbe ve tâbiünden nakledilen görüşler ve daha sonraki gelişmeler ele alınarak bunların değerlendirilmesi yapılmıştır. Ardından hecâ harflerinin sayısı, yazılış biçimi, tertibi, bunlara nokta konmasının sebepleri, harakelerin mahiyeti, konuluş yerleri, ihtilâs, ihfâ, işmâm, revm, şedde, sükûn, med, tenvin, idgam vb. için kullanılan işaretler anlatılmış; hemzenin tek veya çift olarak bulunması, elif, yâ ve vav ile olan ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bir kelimedede bulunan iki elif, iki yâ ve iki “vav”dan birinin hafzedilmesiyle ziyade kılınan eliflerin durumu, yazıdan hafzedilen harflerle ziyade kılınan harflere konulan işaret ve lâm-ı ta’rifin hemzesi hakkında bilgi verilmiştir. Eserin sonunda müellif Basra ve Kûfe ekolüne mensup bazı nahivcilerin, özellikle Halîl b. Ahmed, İbn Mücâhid, İbnü’l-Münâdî ve İbn Eşte’nin görüşlerine yer vermiş, âlimlerin harekelemede benimseydiği usullerle elif, hemze, vav ve lâmelif üzerinde durmuştur.

el-Muḥkem’in kaynaklarını başlıca üç grupta ele almak mümkündür. Birinci grup Dâni’den önce yazılmış olup günümüze ulaşmayan eserlerdir. Bunlar arasında Ebû Hâtîm es-Sicistânî, İbn Sahnûn, İbn Mücâhid, İbnü’l-Münâdî, İbn Eşte gibi âlimlerin çalışmaları zikredilebilir (meselâ bk. s. 7, 21, 23, 26, 210, 216, 221). İkinci grup kaynakları müellifin inceleme imkânı bulunduğu çeşitli bölgelere ait eski

mushaflar teşkil eder (meselâ bk. s. 8, 20, 30, 32, 86, 117, 174, 184). Bu mushaflardaki imlâ özelliklerinin aktarılmış olması esere ayrı bir değer kazandırdığı gibi tarihî yazma mushafların bu hususiyetlerine bakarak hangi dönem ve bölgeye ait olduklarını tesbit etmek mümkündür. Üçüncü grup kaynak, Dâni’nin sahâbe ve tâbiüne ulaşan senedlerle hocalarından naklettiği bilgiler olup bu malzeme kitapta önemli bir yer tutmaktadır. Müellif aktardığı bilgileri değerlendirerek tercihlerde bulunmuş; bu arada Ali b. Hamza el-Kisâî, Halîl b. Ahmed, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Sibeveyhi ve Ahfeş gibi dilcilerin görüşlerini belirtmiştir. Yer yer soru-cevap metodunu kullanmış, ayrıca Medine, Kûfe, Basra, Endülüs gibi bölgelerdeki farklı uygulamalara işaret etmiştir.

Ebû Amr ed-Dânî’nin *et-Tenbih ‘ale’n-naḫḫ ve’ş-şekl* adlı eseriyle (*Keşfü’z-zunûn*, I, 493), resm-i mushafla ilgili olarak kaleme aldığı *el-Muḫni*’in sonunda yer alan (nşr. Otto Pretzl, İstanbul 1932; nşr. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk 1359/1940, 1403/1983) ve *el-Muḥkem*’in özeti durumunda olan *Kitâbü’n-Naḫḫ ve’ş-şekl* isimli bir çalışması daha vardır.

İzzet Hasan tarafından Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi’nde bulunan (Mustafa Çöçen, nr. 34-B), 71-80. varakları eksik bir nüshaya dayanarak neşredilen eseri (Dımaşk 1379/1960, 1986) Gânim Kaddûrî Hamed, eksik olan kısmını bir başka nüshadan tamamlayıp *Mecelletü Külliyyeti’l-İmâmî’l-A’zam*’da “Evrâkun gayru menşûre min Kitâbi’l-Muḥkem” başlığıyla (Bağdad 1978, sy. 4) yayımlamıştır (*et-Taḥdîd*, neşredeninin girişi, s. 29). *el-Muḥkem*, Meymûn b. Müsâid el-Masmûdî (ö. 816/1413) tarafından *ed-Dürretü’l-celiyye* adıyla nazma çevrilmiş olup bunun bir nüshası Dârü’l-kütübü’l-Zâhiriyye’de (nr. 8371) kayıtlıdır (İzzet Hasan, I, 360).

BİBLİYOGRAFYA :

Dâni, *el-Muḥkem fi naḫḫi’l-meşâḫif* (nşr. İzzet Hasan), Dımaşk 1379/1960, ayrıca bk. neşredeninin girişi, s. 20-25; a.m.f., *et-Taḥdîd fi’l-İtkân ve’t-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî Hamed), Bağdad 1407/1988, neşredeninin girişi, s. 29; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, I, 505; *Keşfü’z-zunûn*, I, 493; II, 1617; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 720; İzzet Hasan, *Fihrisü maḫḫûḫâti Dâri’l-kütübü’l-Zâhiriyye*, Dımaşk 1381/1962, I, 360; Abdurrahman Çetin, *Ebû Amr ed-Dâni, Hayatı, Eserleri ve Câmîu’l-Beyân* (doktora tezi, 1980), Üİ İlahiyat Fakültesi, s. 136.



ABDURRAHMAN ÇETİN